

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC RESPONSIBILITY ON THE LESSONS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

У статті досліджується питання особливостей реалізації змістової лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови. Представлено різні трактування суті поняття «громадянська відповідальність». Подано власне пояснення цієї дефініції у контексті нових підходів до освітнього процесу, зокрема компетентнісного підходу. Зосереджено увагу на вивченні складників громадянської відповідальності, виокремленні очікуваних результатів взаємодії суб'єктів освітнього процесу під час реалізації наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови та літератури. Визначено особливості створення освітнього простору для реалізації означеної наскрізної лінії, а також умови, за яких процес формування відповідального громадянина на уроках української мови буде оптимальним. У статті з'ясовуються особливості текстів, зміст яких може слугувати стимулом для навчання «через участь», через отримання досвіду відповідального громадянства.

Ключові слова: громадянська відповідальність, освітній простір, наскрізні лінії, компетентність, навчальний текст.

В статті досліджується питання особливостей реалізації змістової лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови. Представлено різні трактування суті поняття «громадянська відповідальність». Подано власне пояснення цієї дефініції у контексті нових підходів до освітнього процесу, зокрема компетентнісного підходу. Зосереджено увагу на вивченні складників громадянської відповідальності, виокремленні очікуваних результатів взаємодії суб'єктів освітнього процесу під час реалізації наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови та літератури. Визначено особливості створення освітнього простору для реалізації означеної наскрізної лінії, а також умови, за яких процес формування відповідального громадянина на уроках української мови буде оптимальним. У статті з'ясовуються особливості текстів, зміст яких може слугувати стимулом для навчання «через участь», через отримання досвіду відповідального громадянства.

Ключові слова: громадянська відповідальність, освітній простір, наскрізні лінії, компетентність, навчальний текст.

«Громадянська відповідальність» на уроках українського мови та літератури. Определены особенности создания образовательного пространства для реализации указанной сквозной линии, а также условия, при которых процесс формирования ответственного гражданина на уроках украинского языка будет оптимальным. В статье определены особенности текстов, содержание которых может служить стимулом для обучения «путём участия», через получение опыта ответственного гражданства.

Ключевые слова: ответственное гражданство, образовательное пространство, сквозные содержательные линии, компетентность.

The article examines the issue of the features of the implementation of the content line "Civic Responsibility" on the Ukrainian language lessons. Various interpretations of the essence of the concept of "civic liability" are presented. A personal explanation of this definition has been submitted in the context of new approaches to the educational process, in particular the competence-based approach. The article focuses on studying the components of civic responsibility, highlighting the expected results of interaction between the subjects of the educational process during the implementation of the cross-cutting content line "Civic Responsibility" on the lessons of the Ukrainian language and literature. The features of creating an educational space for the implementation of this straight-through line, as well as the conditions under which the process of forming a responsible citizen in the Ukrainian language lessons will be optimal, have been determined. The article reveals the peculiarities of the texts, the content of which can serve as an incentive for learning by "participation" through gaining experience of responsible citizenship.

Key words: responsible citizenship, educational space, cross-cutting content lines, competence.

УДК 811.161.2:37.013.42

Шуневич О.М.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри методики викладання
навчальних предметів
КЗ «Житомирський обласний інститут
підсудової педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Питання розвитку громадянської відповідальності набуває щоразу більшої актуальності у зв'язку з викликами, які виникають у глобалізованому суспільстві: відсутністю соціальної згуртованості, порушенням прав людини, соціальними конфліктами й відсутністю гарантій безпеки особистості, нівелюванням культури миру, культурною й релігійною нетерпимістю, відчуженням і насиллям.

Водночас спостерігається бажання молодих людей брати участь в управлінні державою, створенні більш гуманного суспільства, захищати свободу слова. Так, за результатами дослідження очікувань, потенціалу та спрямованості молодих людей, проведеного Міністерством молоді та спорту України, 44,3% юнаків і дівчат мають готовність особисто брати активну участь у процесі розбудови та розвитку, організації суспільного

життя своєї громади, долучатися до громадських колективних ініціатив, однак 22% молодих людей мають брак знань щодо різних можливостей громадянської участі; значна частина юнаків і дівчат не почуваються здатними впливати на ті події та процеси, що відбуваються сьогодні в країні (48%), а також у населеному пункті, в якому вони мешкають (30,3%) [6, с. 64].

Велику роль у підготовці до громадянської участі відіграють нові форми середовищ, відносин і рушійних сил, які зумовлені появою цифрових спільнот. Такі альтернативні форми громадянської активності, з одного боку, відкривають нові можливості для співпраці, мобілізації зусиль, втілення ідей, а з іншого – можуть стати платформою для поширення мови насильства, ворожнечі. Для подолання цих викликів і протиріч варто приділяти увагу створенню освітнього середовища для отримання

учнями досвіду громадянської активності, відповідального ставлення до власних і колективних дій. Із цією метою в оновлені навчальні програми з усіх предметів, зокрема з української мови, введено наскрізну лінію «Громадянська відповідальність», яка увиразнює ключову компетентність «Соціальні та громадянські компетентності», корелює з нею і спрямовує на формування демократичних цінностей, громадянської активності, конструктивної участі в громадському житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У педагогічній науці накопичено досвід вивчення різних аспектів означеного питання. Проблему виховання громадянської відповідальності як обов'язку служіння народу вивчали класики педагогічної думки Г. Ващенко, О. Духнович, С. Русова, В. Сухомлинський. Дослідженням досвіду систем освіти різних країн займалися українські та зарубіжні науковці Е. Аксенова, О. Величко, А. Зуйковська, О. Савельєва, J. Westheimer, J. Kahne та ін.; питаннями формування громадянської компетентності опікувалися дослідники в контексті викладання суспільствознавчих курсів (Т. Бакка, О. Журба, Т. Ладиченко, О. Пошетун, Т. Ремех, Т. Смагіна та ін.), виклики й перспективи формування якостей громадянина в період реформування освіти досліджували Л. Ковтуненко, Т. Нестеренко, І. Іванюк, О. Шестопалюк та ін. Аналіз праць українських лінгводидактів (М. Вашуленко, О. Глазова Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, Л. Ковтуненко, О. Майнаєва, М. Пентиліук, Г. Токмань, І. Хом'як, Г. Шелехова, С. Цінько та ін.) свідчить, що означене питання вивчалось в контексті формування мовної особистості та її інтегрованих якостей.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак залишається на часі дослідження особливостей реалізації наскрізної лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови в контексті сучасних підходів.

Мета статті – вивчення сучасних підходів до трактування громадянської відповідальності, представлення її суті й умов формування на уроках української мови.

Виклад основного матеріалу. Особливої уваги потребує вивчення сутності досліджуваного поняття, оскільки в науковій літературі знаходимо розбіжності в трактуванні. Аналізуючи поняття громадянської відповідальності, дослідники, враховуючи власне бачення проблеми, дають різні визначення. Так, Н. Драгомирецька та І. Матвеєнко вважають, що громадянська відповідальність – це поєднання відповідальності й активності, що зумовлюється потребою участі в діяльності держави та вирішенні спільних завдань, її основне призначення – це дієвий результат у побудові відносин громадянського суспільства й держави [2, с. 258]. О. Савельєва, досліджуючи

американську модель «навчання через служіння суспільству», визначає громадянську відповідальність особистості як власну здатність відповісти на громадську потребу, що може покращити добробут суспільства, визнання власної значущості в демократичному процесі [7].

У трактуванні В. Примак громадянська відповідальність – це моральна якість особистості з високорозвиненим громадянським обов'язком [8]. Цю думку підтримує І. Бех, котрий говорить, що під громадянськістю варто розуміти відповідальне ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави, яке вона постійно демонструє, долаючи власні Его-потяги й узгоджуючи індивідуальну поведінку зі спільним благом [1, с. 8]. Відповідальний громадянин, як стверджує науковець, – це інформована людина, котра кваліфікована в процесах вільного суспільства, прихильна до демократичних цінностей і здатна втілювати їх, відчувається зобов'язаною брати участь у соціальних, політичних та економічних процесах [1, с. 6]. На думку О. Гуменюк, «громадянська відповідальність постає у вигляді активного, наповненого сенсом життя, яке суб'єкт спрямовує на постійне вдосконалення себе як громадянина країни, виявляє соціальну самореалізацію через освіченість, суспільну спрямованість і громадянську позицію», громадянська відповідальність мислиться нею як «суб'єктна дотичність кожного до багатоаспектного життя країни» [2, с. 66]. У трактуванні Н. Драгомирецької, І. Матвеєнко категорія «громадянська відповідальність» – це більш загальна властивість особистості порівняно з рисою характеру «відповідальність», показник особистісної зрілості людини, передумова громадянської самореалізації, вдосконалення себе як громадянина країни, її основу складають складні структурні компоненти й механізми особистості, які взаємодоповнюються та надають стійкості поведінці [2, с. 258].

Ми ж трактуватимемо *поняття «громадянська відповідальність»* у контексті нових підходів до освітнього процесу, зокрема компетентнісного підходу, як *інтегровану якість особистості*, яка є результатом формування громадянської компетентності й виявляється в *обізнаності* людини з принципами демократичного суспільства, *здатності* до громадянської активності, почутті власної належності до спільноти, держави й *готовності* відстоювати державницьку позицію та діяти згідно з демократичними цінностями.

Наповнюючи поняття громадянської відповідальності конкретним змістом, дослідники по-різному визначають його складники. Поширеним є ототожнення формування громадянської відповідальності з вихованням патріотизму учнів, хоча, зрозуміло, що ці два поняття не є тотожними; натомість, що теж, на нашу думку, не зовсім доцільно, є спроби зовсім розмежувати ці два поняття.

Так, у межах «Компетентності для культури демократії» автори подають модель, у якій описують знання та розуміння; навички; ставлення; цінності громадянина, а також визначають їх складники.

Знання та розуміння: знання та критичне розуміння самого себе; знання та критичне розуміння мови та комунікації; знання та критичне розуміння світу.

Навички: навички автономного навчання; навички аналітичного та критичного мислення; навички слухати та спостерігати; емпатія; гнучкість та адаптивність; лінгвістичні, комунікативні навички та багатомовність; навички вирішувати конфлікти.

Ставлення: відкритість до культурної інакшості, переконань, світоглядів і практик інших людей; повага; відповідальність; громадянська свідомість; самоефективність; прийняття невизначеності та неоднозначності.

Цінності: поцінування людської гідності та прав людини; поцінування культурної багатоманітності; визнання цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права [9, с. 23].

Усі складники цієї рамки стосуються громадянської відповідальності, однак автори в частині «Цінності та ставлення» не акцентують увагу на таких її складових частинах, як готовність до збереження національної пам'яті, культурних надбань свого народу, відстоювання державницької позиції. Зрозуміло, що в розділі «Знання світу, історії, релігії, культури» вони заклали розуміння історії, культури держави, але ж знання та навички, які не мають ставленнєвого, ціннісного підґрунтя, навряд чи свідомо застосовуватимуться учнями в житті.

I. Бех пропонує розмежувати поняття патріотизму та громадянської відповідальності. Він вважає почуття відповідальності «вершинною цінністю для громадянськості», тож її складниками визначає такі якості: громадянську солідарність, громадянську злагоду, громадянську толерантність і справедливість, громадянську цілеспрямованість й ініціативність, почуття власної гідності [1, с. 8].

Нам видається більш доцільним послуговуватися підходом, задекларованим у Концепції громадянської освіти, який передбачає низку складників розвитку відповідального громадянина й поєднує в собі як усвідомлення ідентичності, розуміння значення національної пам'яті, так і сприйняття цінностей демократичного суспільства, рівності, відповідальної участі в житті громади, готовність до соціальної комунікації тощо. Хоча й у цьому документі в **переліку складників** громадянської компетентності ціннісний компонент представлений теж однобоко (основна увага зосереджена на знаннях, розумінні та здатності, про готовність і сформовані ціннісні орієнтації саме в цьому переліку не йдеться) [5, с. 3].

Аналіз українських і зарубіжних джерел, у яких вивчалися критерії громадянської відповідальності, якості «доброго громадянина» [13; 5; 9], дав змогу визначити **очікувані результати взаємодії** суб'єктів освітнього процесу, на які варто орієнтуватися вчителю під час реалізації наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови й літератури (див. табл. 1).

Зазначені освітні результати містять усі складники компетентності: знання, досвід, цінності та ставлення. Реалізація означеної наскрізної лінії передбачає створення освітнього простору, який має певні особливості. У межах цієї статті розумітимемо **освітній простір** не стільки як забезпечення умов для розвитку пізнавальної діяльності учнів, скільки як сукупність відносин, міжособистісної взаємодії та практик їх організації. Основною **одницею змісту** навчання в контексті формування громадянської відповідальності має стати реальна **проблемна ситуація**, яка передбачає включення учнів у діяльність, у соціокультурну практику. Як слушно зазначає Т. Смагіна, «активний учень стає активним громадянином і саме через практичну складову частину громадянськості опредметнюється й отримує свій «матеріальний» вимір» [10, с. 55]. Наступним кроком має стати вихід у простір сенсів, можливостей – **рефлексивну дію** як стосовно до діяльності, так і до себе як суб'єкта цієї діяльності. Завданням учителя в цьому контексті є виведення учнів у «поле практичного мислення», колективної мислєдіяльності, в практику визначення й засвоєння або присвоєння сенсів. Така освітня задача спрямована на те, щоб всередині певного простору учасники подолали низку кордонів, бар'єрів, ризиків, перетворюючи особистісний потенціал на власний ресурс.

Співзвучними з цією думкою є ідеї дослідника гуманістичної педагогіки Пауло Фрейре, котрий вважав, що необхідно занурювати учнів у практику критичного навчання, яка містить «дію», а згодом «обдумування дії», що, у свою чергу, спонукає до наступної «дії» [11, с. 55]. Такі ситуації уможливають вибудовування простору самовизначення, оскільки, працюючи над практичним особистісно значущим завданням, кожен учень має стосовно нього різні погляди, видобуває власні сенси, ідеї для спільних дій, але для усвідомлення їх варто побудувати середовище відкритої комунікації.

Водночас варто враховувати, що під час створення освітнього простору для розвитку громадянської відповідальності дуже важливим є **ціннісне підґрунтя**. Ціннісні орієнтації як вчителя, так і учнів є вихідними для побудови комунікації та взаємодії, адже вчитель, який лише декларує громадянські цінності, а насправді діє в розрізі іншого розуміння, породжує відповідне ставлення в учнів.

Таблиця 1

Очікувані результати взаємодії суб'єктів освітнього процесу під час реалізації наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови

Складники	Знання та критичне розуміння	Досвід	Ставлення, цінності
Соціально-культурний	Усвідомлення власної ідентичності, державної, національної, культурної належності, розуміння категорії «національна пам'ять».	Здатність поділяти європейські цінності, дотримуватися українських традицій і духовних цінностей, здатність до самостійного навчання.	Готовність до збереження національної пам'яті, відстоювання державницької позиції; відкритість до культурної інакшості, визнання гідності людини як цінності.
Інформаційно-комунікаційний	Розуміння ролі медіа в розвитку громадянського суспільства, вплив медіа на зміну мовної картини світу. Знання про те, що всі медіаповідомлення сконструйовані та містять не лише факти, але й думки, які впливають на наші рішення і дії. Знання про техніки маніпулятивних впливів.	Здатність до критичного аналізу інформації, прийняття обґрунтованого рішення. Досвід створення медіатекстів, участі в обговоренні власних і «чужих» повідомлень. Досвід аналізу мови медіаповідомлень, визначення маніпулятивних слів-маркерів, мови ворожнечі, прихованих смислів, диференціювання фактів і думок. Досвід визначення цінностей, розповсюджуваних медіа.	Готовність виражати себе і спілкуватися за допомогою медіазасобів, успішно здобувати необхідну інформацію, свідомо сприймати й критично тлумачити інформацію, отриману з різних медіа. Готовність до створення медіаповідомлень, які не містять «мови ворожнечі». Сформоване ставлення до пошуку «прихованих сенсів», маніпуляцій у медіаповідомленнях. Прийняття і дотримання етики спілкування в медіапросторі.
Соціально-комунікаційний	Знання про мову і комунікацію, стилі спілкування, принципи ненасильницької комунікації; ефективні стратегії спілкування.	Здатність слухати та спостерігати, виявляти емпатію, комунікативні якості, конструктивно вирішувати конфлікти.	Готовність до неконфліктного спілкування, аргументованого доведення власної думки, уникання мови насильства. Потреба у вивченні мови та сприйнятті її як цінності для відповідального громадянства.
Громадянської участі	Знання форм участі у суспільному житті.	Здатність регулювати, змінювати власні думки, почуття і поведінку, аби ефективно та належним чином діяти в нових контекстах. Досвід у різних формах громадянської участі.	Визнання цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права, дотримання активної життєвої позиції, прагнення до особистої ефективності в командній роботі, готовність до громадського обговорення суспільних проблем.

Українська мова – це той предмет, де педагог має багато можливостей для здійснення формувальних впливів. Визначимо **умови**, за яких процес розвитку відповідального громадянина на уроках української мови буде оптимальним.

1. Вважаємо, що особливу увагу вчитель має приділити навчальним текстам. У нашому дослідженні трактуватимемо **текст як простір** формування громадянської відповідальності. За умови розширення напрямів інтерпретації здобутої інформації, тобто створення вчителем умов для взаємодії автора тексту, учня-інтерпретатора, учителя-інтерпретатора, а також урахування під час опрацювання контексту, у якому писався текст, що є сучасним для читача, виникає можливість вико-

ристати зміст **тексту як стимул** для громадянської дії, поліпшення життя суспільства через конкретні учнівські ініціативи. Як наголошує П. Фрейре, що більше буде солідарності між учителем та учнем у способі «взаємного використання цього простору (тексту), то більше можливостей для демократичного навчання відкриватиметься у школі» [11, с. 89].

2. Особливої уваги потребує з'ясування *особливостей текстів*, які сприятимуть розвитку громадянської відповідальності. З цією метою пропонуємо використовувати **динамічні тексти** (електронні, що мають інноваційні характеристики, які збільшують можливості читача для взаємодії з матеріалами: *вбудовані гіперпосилання*,

соціальної взаємодії; електронну пошту; форуми та чати); **множинні тексти** (мають різних авторів; були опубліковані в різні часи; мають різні заголовки або різні номери); **змішані тексти** (складаються із сукупності елементів як цілісного, так і перерваного формату й можуть бути як статичними, так і динамічними. Приклад: журнали, довідники та звіти, авторські веб-сторінки з комбінаціями списків, прозових абзаців, графічних елементів) [12, с. 11]. Важливо добирати для аналізу на уроках української мови **медіатексти** як особистісно й соціально значущий навчальний медіа-продукт співпраці суб'єктів педагогічного процесу: медіачитача й медіасловесника. Це дасть змогу залучити суб'єктний досвід учителя й учня, включити їх в обговорення соціально значущих проблем, висловлення полярних думок, знаходження консенсусу, аналіз цих текстів на предмет наявності маніпулятивних впливів, пропаганди, мови ворожнечі. Добре, якщо такі тексти спонукатимуть суб'єктів освітнього процесу до **медіаторчості** на відповідну тематику.

3. Під час добору текстів варто зважати на практичний характер змісту, що допомагає орієнтуватися в суспільних процесах. Пропонуємо **посилити соціокультурну змістову лінію навчальних програм** темами, які торкаються громадянської відповідальності, зокрема культурної багатоманітності, цінностей демократії, прав людини, ефективного спілкування, вирішення конфліктів тощо.

4. Важливо добирати з-поміж інших такі завдання, де б учні змогли відчувати **як комунікативний успіх, так і комунікативну невдачу** з подальшими обговоренням причин і наслідків таких ситуацій. Вдалими можуть бути ситуаційні завдання, аналіз кейсів, ділові ігри, нетривалі тренінгові техніки, спрямовані на вироблення командної взаємодії, навичок комунікації, ситуаційного лідерства. Такі методи сприятимуть усвідомленню учнями спілкування як цінності, що є важливим для відповідального громадянина.

5. Водночас значний вплив на формування розуміння, здобуття досвіду й почуття готовності до активного громадянства може мати залучення учнів до «навчання через участь, через служіння суспільству»: включення учасників освітнього процесу до діяльності, практичного вирішення питань у їхніх спільнотах; отримання практики свободи, демократії.

Методи залучення можуть бути різними. Учням можна пропонувати досліджувати питання мовної стійкості різних спільнот, ставлення до читання електронних і паперових книг, мови реклами в місті або селі, можливостей створення місцевих туристичних маршрутів. Такі дослідження повинні мати своє *продовження в соціально значущих діях*: виготовленні та поширенні соціальної реклами, лис-

тах-зверненнях до органів влади, зустрічах із представниками влади, створенні навчальних постерів «Місце мовної сили» в громадських місцях зі зразками слововжитку тощо. Після цього вчитель має *спонукати* учнів до *глибокої різносторонньої рефлексії* щодо отримання ресурсів як у мовному зростанні, так і в досвіді громадянської участі.

6. Важливою є роль учителя в таких навчальних ситуаціях, у яких він має бути не стороннім спостерігачем і контролером, а активним учасником спільних ініціатив. Учні повинні чути вчительське «самоусвідомлення назагал», емоції, що переживає педагог, визнання недоліків і поцінування спільної праці.

У контексті навчання української мови це набуває неабиякої цінності, оскільки допомагає учням використовувати знання мови для вирішення проблем громади, участі в покращенні життя спільноти, тим самим створюється ціннісне підґрунтя для вивчення мови.

Насамкінець варто зазначити, що розширення освітнього простору для активної участі й комунікації в процесі реальних дій сприятиме опануванню діалогових стратегій, проживанню й усвідомленню комунікативних емоційних станів, подоланню бар'єрів у спілкуванні для налагодження соціальних зв'язків і, зрештою, створенню власного соціального капіталу, який стане ресурсом для подальшої діяльності як громадянина. У межах цієї статті було висвітлено лише загальні особливості створення простору для реалізації наскрізної лінії «Громадянська відповідальність» на уроках української мови, перспективами подальших досліджень є пошук способів взаємодії учасників освітнього процесу; виокремлення критеріїв добору текстів для опрацювання, особливості оцінювання рівня сформованості цієї компетентності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бех І.Д. Патріотичне та громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 20. Кн. 1. С. 6–11.
2. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення. *Психологія і суспільство*. 2008. № 2. С. 65–74.
3. Драгомирецька Н., Матвеєнко І. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 1. С. 257–268. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2009_1_34 (дата звернення 14.01.2019).
4. Журба О.В. Формування критичного мислення учнів на уроках етики. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 67. С. 48–52.
5. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/>

gromadske-obgovorennnya/2018/01/18/1-kontsepsiya-rozvitku-gromosviti-v-ukraini-17012018-na-grom-obgovor.docx (дата звернення 15.01.2019).

6. Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження. Тернопіль : ТОВ «Терно-граф», 2017. 72 с.

7. Савельєва О.Е. Преподавание граждановедения в США (на примере анализа учебника). URL: <http://smolpedagog.ru/article%2063.html> (дата звернення 14.02.2019).

8. Примак В.П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Педагогічні науки*. 2012. Вип. 4. URL: [file:///C:/Users/Comp_24/Downloads/Vnadps_2012_4_19%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/Comp_24/Downloads/Vnadps_2012_4_19%20(4).pdf) (дата звернення 01.04.2019).

9. Рамка компетентностей для культури демократії / пер. з англ. 2018. 86 с. URL: <http://www.schools-for-democracy.org/wp-content/uploads/2019/02/RF-CDC-vol-1.pdf> (дата звернення 28.01.2019).

10. Смагіна Т.М. Зміст громадянознавчої підготовки педагогів у закладах післядипломної педагогічної освіти. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Вип. 49. URL: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/2158/1/mon00015.pdf> (дата звернення 28.11.2018).

11. Фрейре П. Педагогіка свободи: етика, демократія і громадянська мужність / пер. з англ. О. Дем'янчука. 2004. 124 с.

12. PISA: читацька грамотність / уклад. Т.С. Вакуленко, С.В. Ломакович, В.М. Терещенко. УЦОЯО, 2017. 123 с.

13. Westheimer J. What kind of citizen. The politics of educating for democracy American. *Educational Research Journal*. 2004. № 41 (2). P. 237–269.

14. Parker V, Jarolimek Dj. Citizenship and the critical role of the social studies. *ERIC Clearinghouse for Social Studies / Social Science Education, Boulder*. 1984. 58 p. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED244880.pdf> (дата звернення 28.02.2019).